

РОЗДІЛ II

ТРАДИЦІЇ ТА ІННОВАЦІЇ В ОСВІТІ РІЗНИХ КАТЕГОРІЙ ДОРΟΣЛИХ

УДК 378.011

DOI: [https://doi.org/10.35387/od.2\(16\).2019.57-66](https://doi.org/10.35387/od.2(16).2019.57-66)

Галдецька Ірина Григорівна – кандидат юридичних наук, доцент
завідувач кафедри іноземних мов Національної академії внутрішніх справ
ORCID ID : <https://orcid.org/0000-0003-3400-4539>
E-mail: igaldetska@ukr.net

РОЗВИТОК НАВИЧОК ПЕДАГОГІЧНОГО СПІЛКУВАННЯ ВИКЛАДАЧА ЗАКЛАДУ ВИЩОЇ ОСВІТИ СИСТЕМИ МІНІСТЕРСТВА ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

Анотація. У статті досліджуються особливості педагогічного спілкування у вищому навчальному закладі системи Міністерства внутрішніх справ України (МВС України), яке сприяє адаптації молодого викладача до педагогічної діяльності, розглядаються можливості формування навичок педагогічного спілкування шляхом відповідного тренінгу, що включає в себе вправи, спрямовані на практичне оволодіння процедурою і технологією педагогічної комунікації на основі відпрацювання в заданих педагогічних ситуаціях. Педагогічне спілкування розглядається як професійне спілкування викладача зі студентами на занятті і поза ним, спрямоване на створення сприятливого психологічного клімату, завдяки якому створюється сприятлива атмосфера для позитивних змін особистості викладача, розвитку особистості студента, оволодіння ним знаннями й уміннями, необхідними для становлення майбутнього фахівця.

Звертається увага на необхідність розвитку культури спілкування та мовної культури викладача ЗВО, використання ефективних засобів формування комунікабельності. Для викладача ЗВО мовна культура є невід'ємним елементом його педагогічного спілкування, а мова – робочим інструментом викладача, засобом повідомлення навчальної інформації, засобом емоційного впливу, засобом навчання і виховання в цілому та формування мовної культури студентів. Зазначається, що педагогічний вплив викладачів на курсантів чи студентів через педагогічне спілкування повинен бути систематичним і безперервним.

В статті наголошується на важливості вироблення власного індивідуального стилю спілкування викладача з курсантами і слухачами, формування якого пов'язано з розвитком творчої індивідуальності викладача. Автор також розглядає психологічні особливості і методи

формування ораторської майстерності, яка є важливою складовою педагогічного спілкування, розкрито найбільш розповсюджені прийоми ораторського мистецтва, яким може користуватись викладач ЗВО системи МВС України.

Ключові слова: педагогічне спілкування, мовна культура, ораторська майстерність, вищий навчальний заклад системи МВС, індивідуальний стиль спілкування.

Galdetska Irina – Candidate of Juridical Sciences, Associate Professor, Head of the Foreign Languages Department of the National Academy of Internal Affairs

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3400-4539>

E-mail : igaldetska@ukr.net

DEVELOPMENT OF PEDAGOGICAL COMMUNICATION SKILLS OF HIGHER EDUCATION LECTURER IN THE SYSTEM OF MINISTRY OF INTERNAL AFFAIRS OF UKRAINE

Abstract. *The article explores the peculiarities of pedagogical communication in a higher educational institution of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, which facilitates the adaptation of a young lecture to pedagogical activity, discusses the possibility of forming pedagogical communication skills through appropriate training. Attention is drawn to the need to develop a culture of communication and linguistic culture of a university lecturer, to use effective means of forming communication skills. The author analyzes the psychological peculiarities and methods of forming oratorical skills, which are an important component of pedagogical communication.*

It is emphasized the importance of developing lecturer's personal individual style of communication with the cadets and students; it is considered the techniques and stages of its formation. Finding the best way to cultivate his or her individual style of communication with cadets and students is significant task for a young lecture of the university of the MIA system in the early stages of a professional career. Creating personal individual style of communication with students is related to the development of the creative personality of the teacher and is facilitated by certain techniques, such as: involving cadets and students to the research work, their participation in the meetings of the department, conferences, informal contacts, conversations about science, art, future profession, etc.

The author believes that the lecturer's pedagogical impact on cadets or students through pedagogical communication must be systematic and continuous, from educational-oriented to research-oriented, from formally-regulated to informally-trusted communication. It is stressed that the system of pedagogical communication in universities is based on the relations between the teacher and the student and a partnership in joint activity that gives these relationships a special emotional performance.

Key words: *pedagogical communication, language culture, oratorical skills, higher education institution of the Ministry of Internal Affairs, individual style of communication.*

Постановка проблеми, її актуальність. Глибокі й неоднозначні зміни, що відбуваються в нашому суспільстві, потребують від молодого педагога ціннісного самовизначення, реалізації гуманістичних та демократичних принципів підвищення рівня його загально-педагогічної й професійної культури. Молодому педагогу (викладачеві), який вступає в нову, ще не засвоєну ним систему взаємовідносин, необхідно осмислити та вивчити існуючий педагогічний досвід, проаналізувати причини труднощів, що виникають, вміти проектувати шляхи їх подолання, а також прогнозувати результати й наслідки рішень, що приймаються.

Професійна адаптація молодого викладача, як правило, у перші два роки роботи, характеризуються високою емоційною напругою. У цей період молода людина, яка не так давно сама була студентом, робить чимало помилок, іноді зазнає певних невдач. Постійна самокритика й переживання щодо помилок в роботі можуть призвести до стресового стану молодого викладача. Подолати такі труднощі допоможуть, перш за все, організованість, самодисципліна й уміння використовувати знання з психолого-педагогічних наук, зокрема розвиток навичок педагогічного спілкування зі студентами. Виникає питання, що повинен знати й уміти молодий викладач, щоб розкрити свої потенційні можливості, розвинути необхідні якості, щоб у майбутньому повною мірою реалізувати свої здібності, знання, досягти професійного успіху, уникаючи при цьому конфліктів зі студентами, колегами і самим собою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблему процесу спілкування, у тому числі педагогічного спілкування, досліджували багато вчених: К. Абульханова-Славська, О. Бодальов, О. Бондаренко, О. Леонтєв, Л. Петровська, Г. Костюк, Б. Ломов, Н. Чепелева та ін. Зокрема, питання теоретико-методологічних засад педагогічного спілкування, його змісту і функцій, механізмів оптимальної взаємодії в системі "вчитель-учні", а також проблему становлення особистості як суб'єкта навчання й спілкування, його культури розробляли такі вчені, як О. Раєвський, І. Синиця, Г. Балл, І. Бех, О. Киричук, С. Максименко, Т.. Піроженко та ін. Проблемою вивчення структури педагогічного спілкування займалися Н. Трубецької, Р. Якобсон, В. Артемов. В дослідженнях Н. Кузьміної, В. Кан-Калика, А. Мудрика, А. Щербакової та ін. було доведено, що спілкування є найважливішим професійним інструментом педагогічної діяльності. Проте, незважаючи на значну кількість наукових досліджень щодо процесу педагогічного спілкування, детальнішого дослідження потребує таке питання, як особливості та шляхи розвитку педагогічного спілкування, а також проблема комунікативної взаємодії викладача та студентів у вищих навчальних закладах системи МВС України.

Метою статті є дослідження особливостей педагогічного спілкування у вищому навчальному закладі системи МВС України, яке сприяє адаптації молодого викладача до педагогічної діяльності; розглянути можливості формування навичок педагогічного спілкування, культури спілкування і мовної культури викладача ЗВО, дослідити роль власного індивідуального стилю спілкування викладача з курсантами і слухачами, а також психологічні особливості і методи формування ораторської майстерності як важливої складової педагогічного спілкування.

Виклад основного матеріалу дослідження. Основна функція закладу вищої освіти системи МВС – формування особистості майбутнього фахівця-правоохоронця чи юриста. Такій меті повинне бути підпорядковане спілкування викладачів з курсантами, студентами і слухачами, чому повинен навчитися кожний молодий викладач ЗВО.

Педагогічне спілкування – це професійне спілкування викладача зі студентами на занятті і поза ним, спрямоване на створення сприятливого психологічного клімату. Неправильне педагогічне спілкування породжує страх, невпевненість, ослаблення уваги, пам'яті, працездатності, порушення динаміки мовлення і, як наслідок, знижується бажання і вміння думати самостійно, виникає стійке негативне ставлення до викладача, а потім і до предмета. Отже, саме завдяки ефективному педагогічному спілкуванню створюється сприятлива атмосфера для позитивних змін особистості викладача, розвитку особистості студента, оволодіння ним знаннями й уміннями, необхідними для становлення майбутнього фахівця.

Система педагогічного спілкування у ЗВО базується на взаєминах співробітництва викладача та студента (Корніяк О. М., 2013, с. 86). Саме цей соціально-психологічний стрижень додає взаєминам у ЗВО системи МВС особливу емоційну продуктивність. Без усвідомлення партнерства в спільній діяльності викладача і курсантів чи слухачів, останніх важко залучити до навчальної діяльності, самостійної роботи, прищепити їм смак до професії, сформувати професійну спрямованість особистості в цілому. Отже, найбільш плідний процес навчання і виховання у ЗВО забезпечується саме надійно вибудованою системою взаємин викладача і студента.

Основні вимоги до відносин «викладач-студент» можна сформулювати наступним чином (Корніяк, 2013, с. 87): взаємодія факторів співробітництва і педагогічного керівництва під час організації навчально-виховного процесу; формування духу корпоративності, колегіальності, професійній єдності з викладачем; орієнтація системи педагогічного спілкування на студента як дорослу сформовану людину з розвинутою самосвідомістю і уникнення авторитарного стилю навчання і виховання; використання професійного інтересу студентів як фактора управління вихованням і навчанням і основи педагогічної роботи.

Слід зазначити, що етико-психологічні основи взаємин викладача ЗВО системи МВС і курсантів чи слухачів складаються поступово і залежать від багатьох факторів: життєвого, навчального, суспільного

досвіду студентів, традицій інституту, кафедри, від педагогічної спрямованості особистості викладача ЗВО.

Дослідження підтверджують, що молода людина, вступивши у ЗВО, не відразу стає студентом за своїми психологічними характеристиками. Спочатку відбувається нелегкий процес адаптації до нових форм навчальної діяльності, контролю, соціального статусу, позначається відірваність від сім'ї, нові побутові умови. Тому надзвичайно важливо сформуванню правильну систему взаємин студентів-першокурсників і представників професорсько-викладацького складу на цьому адаптаційному етапі. Неправомірне перенесення шкільних відносин вчителя-учня на відносини викладача і студента у ЗВО заважає подальшому процесу становлення педагогічного спілкування студентів і викладачів, а часом і деформує його (Іванчук, 2000, с. 29).

На початковому етапі професійної кар'єри важливим завданням молодого викладача ЗВО системи МВС є пошук оптимального для цілей виховання власного *індивідуального стилю спілкування* з курсантами і слухачами. Формування власного індивідуального стилю спілкування зі студентами пов'язано з розвитком творчої індивідуальності викладача. Виробленню такого стилю спілкування сприяють певні прийоми, такі як: залучення курсантів і слухачів у початкові форми дослідницької діяльності; створення форм загального спілкування для кращої особистісної соціалізації курсантів і слухачів, їх участь у засіданнях кафедри, конференціях, лекціях, виступах у пресі тощо; спільна науково-дослідна робота; спільні нерегламентовані, неофіційні контакти, бесіди про науку, мистецтво, професію, книги; участь професорсько-викладацького складу в студентському дозвіллі (олімпіади, конкурси, «круглі столи») (Віаніс-Трофименко, Лісовенко, 2007, с. 13).

Педагогічний вплив викладачів на курсантів чи студентів через педагогічне спілкування має бути систематичним і безперервним, починаючи від навчально-орієнтованого до науково-пошукового, від офіційно-регламентованого до неофіційно-довірливого спілкування. Особливі вимоги висуваються до етико-психологічної основи взаємодії вченого-педагога і студентів. У цьому плані важливу роль відіграють індивідуально-типологічні характеристики викладача чи його стиль спілкування.

У стилі спілкування відображено: а) особливості комунікативних можливостей викладача ЗВО; б) досягнутий рівень взаємин; в) творча індивідуальність викладача; г) особливості студентського колективу (Підкасистий, 2009, с. 88). Стиль спілкування втілює соціально-етичні установки суспільства, ЗВО, пов'язаний з особистісним і викладацьким рівнем педагога, його емоційно-психологічними особливостями. Водночас оптимальний стиль спілкування – це спілкування, що ґрунтується на захопленості викладача та студентів спільною творчою діяльністю, що відображає саму специфіку формування особистості фахівця у ЗВО, і

взаємодію, що втілює соціально-етичні установки педагога й навички професійно-педагогічного спілкування (Гидкасистый, 2009, с. 89)..

З метою формування власного стилю, навичок і умінь оптимального педагогічного спілкування для викладачів, які тільки починають свою професійну діяльність, може бути запропонований комунікативний тренінг, що може вирішити два тісно пов'язаних завдання: з одного боку, вивчення, осмислення й освоєння природи, структури і закономірностей педагогічного спілкування; з іншого боку, оволодіння процедурою і «технологією» педагогічної комунікації, розвиток комунікативних здібностей, формування умінь і навичок професійно-педагогічного спілкування (Пометун, Пироженко, 2006, с. 94).

У практичній педагогіці вищої школи була розроблена система *тренінгів педагогічного спілкування*, що включає вправи, спрямовані на практичне оволодіння процедурою і технологією педагогічної комунікації на основі відпрацьовування найважливіших її елементів; цілісну дію – спілкування в заданій педагогічній ситуації на основі всієї структури діяльності педагога (Радченко, 2006, с. 101).

Перший цикл такого тренінгу складається з вправ на формування умінь послідовно діяти в аудиторії ЗВО, знімати м'язову напругу під час педагогічної роботи, на розвиток навичок пильної уваги, спостережливості і зосередження. До них відноситься спеціальна група вправ по техніці й культурі мови з використанням магнітофонного запису, завдання, що забезпечують розвиток міміки і пантоміміки при застосуванні аудіовізуальної техніки. Другий цикл – педагогічний тренінг, що передбачає навчання спілкуванню в типових ситуаціях згідно з конкретними умовами педагогічної діяльності в даному колективі, розвиток педагогічної яви, інтуїції, навичок імпровізації, постановки і вирішення комунікативних завдань. У нього входять різноманітні завдання на дію в типових ситуаціях (залік, іспит, семінар), включаючи спеціально інсценовані педагогічні завдання.

Важливо зазначити, що для викладача ЗВО, зокрема системи МВС, невід'ємним елементом його педагогічного спілкування є мовна культура. Мова є, насамперед, робочим інструментом викладача, засобом повідомлення навчальної інформації для аудиторії, але, крім того, і засобом емоційного впливу, засобом навчання і виховання в цілому та формування мовної культури студентів.

Вважаємо за доцільне акцентувати увагу на тому, що культуру мови доцільно тлумачити як володіння мовними нормами вимови, наголосу і слововживання, а також уміння використовувати виразні мовні засоби в різних умовах спілкування відповідно до його мети і змісту. Одним із критеріїв мовної культури є правильний вибір і вживання граматичних форм і конструкцій відповідно до вимог нормативної граматики, що виконуються на трьох рівнях: на рівні окремих слів, словосполучень і цілих речень (Артикуца, 2006, с. 71).

На жаль, при педагогічному спілкуванні викладача і студентів на практиці мовні огріхи викладачів є явищем не рідким і досить небезпечним. Лексичні, граматичні і стилістичні огріхи в мові викладачів сприймаються студентами як норма, й автоматично переносяться в мовні навички курсантів і слухачів.

Отже, правильні вимова і наголос, вибір граматичних конструкцій, сполучуваність і правильне вживання слів і виразів – невід’ємні якості мовної культури викладача. Це лише фундамент, на якому вибудовується лекторська майстерність викладача, чия мова повинна бути точна і проста, і разом з тим, виразна і багата.

Багата лексика і відмінна орієнтованість у науковій термінології недостатні для формування ораторської майстерності викладача, без чого неможливе ефективне педагогічне спілкування. Необхідні також уміння відібрати потрібні слова й утворити точні фрази, що вірно і дохідливо виражають авторську думку. Варто використовувати все розмаїття мови, її гнучкість, пластичність, виразність. Тільки при виконанні цих умов мова стає не лише носієм інформації і засобом спілкування, але і джерелом емоційного і виховного впливу.

Одним з найбільш поширених ораторських прийомів, яким може користуватись викладач, є повтори. Повторення, з одного боку, поглиблює і посилює думку, розкриває не завжди легко видиму сутність факту чи предмета, з іншого боку – дає можливість конспектування. Крім того, повтори сприяють концентрації уваги курсантів і слухачів (Цимбалюк, 2007, с. 74). Думка оратора при повторі розвивається від тези до прямого твердження; думка, теза, ідея повторюються з певними інтервалами. Щоб повтори не створювали враження монотонності і не стомлювали курсантів і слухачів, лектор повинен використовувати синоніми, варіантні фрази (Цимбалюк, 2007, с. 75).

Добре концентрують увагу студентів риторичні питання і риторичні звертання, що не передбачають вербальної реакції аудиторії. Можна по ходу лекції використовувати і діалогову форму спілкування для закріплення викладеного матеріалу й одержання зворотного зв'язку з аудиторією. Проте, такий прийом, як спонтанне питання, на жаль, рідко використовується в навчальній лекції на відміну від монологічної мови (Сергеев, 2013, с. 29).

Справжня ораторська мова незалежно від тематики, призначення лекції, виступу, аудиторії повинна містити елементи художності і бути виразною. Емоційність мові додають метафори, порівняння, метонімії, гіперболи. Вони доречні в навчальній лекції, виділяючи на тлі спеціальної інформації окремі її моменти, важкі для сприйняття і художньо трансформовані з метою фіксації уваги і кращого розуміння (Цимбалюк, 2007, с. 81).

У мові викладача ЗВО можуть успішно використовуватися асоціації, прислів'я, приказки, афоризми, історичні анекдоти і справжні забавні історії з життя знаменитих вчених за профілем лекції. Вони

розділяють «піки уваги», що настають через кожні 15-20 хв., розвивають асоціативне мислення курсантів і слухачів, розширюють їхній кругозір, підвищують рівень загальної культури, впливають на аудиторію. Лектор може використовувати іронію, гумор, крилаті слова і літературні образи, але варто стежити за тим, щоб вони були зрозумілі та доречні (Цимбалюк, 2007, с. 83).. Ораторське мистецтво припускає вміння імпровізувати, згортати і розширювати усну інформацію в залежності від обставин (нестача чи перерозподіл лекційного часу, рівень підготовленості аудиторії тощо).

Слід зауважити, що розвиток і підтримання уваги курсантів і слухачів до мови лектора, формування їх інтересу до тематики лекції або виступу – одна з найважчих складових ораторського мистецтва викладача ЗВО системи МВС. Як зазначалося вище, кризи уваги настають через певні проміжки часу: перший настає на 15-20-й хв., другий – на 30-35-й хв. у будь-якій аудиторії, оскільки це психофізіологічний процес. Психологічне мистецтво викладача виявляється в умінні максимально згладити кризові піки оптимальним використанням ораторських прийомів: переключенням уваги, жартом, оригінальним прикладом по ходу лекції і тощо (Іванчук, 2000, с. 87).

Перша особливість психології ораторської праці визначається двома постійними об'єктами – навчальним матеріалом і аудиторією слухачів. Тому гарне знання своєї науки, галузі, ґрунтовне дослідження матеріалу є обов'язковим в роботі викладача ЗВО, щоб добре орієнтуватися в суті матеріалу, у досягненнях певної галузі науки, бути її активним діячем. Це здатне мотивувати курсантів і слухачів, викликати їх інтерес і спрямувати їх увагу на проблему, що викладається (Цимбалюк, 2007, с. 87).

Аудиторія є іншим об'єктом праці педагога як оратора, яка являє собою соціально-психологічну мікроспільність. Аудиторія є адресат оратора, його «співтворчий суб'єкт», і ця співтворчість виражається в активній підтримці зусиль викладача. Від того, як відносяться курсанти і слухачі до мови викладача, того, що він говорить, залежать успіх або неуспіх його виступу (Стратегія модернізації содержания общего образования, 2011, с. 92). Отже, соціально-психологічна мікроспільність аудиторії виступає одночасно як об'єкт і суб'єкт співтворчості. Ці функції діють одночасно і нерозривно, однак інтенсивність їхнього прояву залежить від умінь самого викладача ЗВО.

Друга психологічна особливість ораторської праці викладача – його індивідуальна форма, і в цьому значенні усний виступ – це театр одного актора. Творчість викладача цілеспрямовано впливає на курсантів і слухачів. Тому на підготовчому етапі лектор, оратор повинен співвіднести себе з аудиторією і подивитися на себе її очима з допомогою інтуїції, уяви і досвіду. Усе, сказане викладачем, стає колективною творчістю (слухання, розуміння, конспектування). Ця діалектика суб'єктно-об'єктного, «закритого-відкритого» і є тим психологічним феноменом, знання і уміле

використання якого становить один з елементів ораторської майстерності викладача (Сергеев, 2013, с. 97).

Третя особливість ораторської праці – це її ситуаційність. Кожен публічний виступ, доповідь, чи лекція відбуваються в конкретній психологічній ситуації, що повністю ніколи не повторюється і всі особливості якої передбачити неможливо. Наприклад, на лекцію приходить різна кількість курсантів і слухачів, додається нова інформація, аудиторія може бути чимось схвильована чи втомлена, частина студентів може хворіти, бути не в змозі зосередитись тощо. Головне в такій ситуації для викладача – внутрішньо зібратися, опанувати ситуацією, перемогти обставини, придумати нові прийоми, ходи, зімпровізувати (Сергеев, 2013, с. 98).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, науковий пошук дає підстави стверджувати, що розвиток навичок педагогічного спілкування у молодого викладача вищого навчального закладу системи МВС України сприяє його ефективній адаптації до педагогічної діяльності в перші роки професійної кар'єри. Формування навичок педагогічного спілкування можливе через розвиток і підвищення культури спілкування і мовної культури викладача ЗВО. Важливим завданням молодого викладача є пошук оптимального для цілей навчання і виховання власного індивідуального стилю спілкування з курсантами і слухачами, який пов'язаний з розвитком творчої індивідуальності викладача. Використання низки методів формування ораторської майстерності як важливої складової педагогічного спілкування, та урахування психологічних особливостей ораторського мистецтва, також потребують уваги викладача. Крім того, викладачеві варто не тільки розвивати власну комунікативну майстерність, але і прищеплювати курсантам і слухачам культуру спілкування та мовну культуру, для чого потрібні як знання психології студентів, так і урахування соціологічних даних, що стосуються особливостей соціалізації і ціннісних орієнтацій сучасної молоді.

Серед перспективних напрямів подальших досліджень виокремимо розроблення методики організації і проведення тренінгів педагогічного спілкування, спрямованих на розвиток комунікативних навичок молодого викладача на основі оволодіння процедурою і технологією педагогічної комунікації, відпрацювання елементів спілкування в заданій педагогічній ситуації.

Список використаних джерел

- Корняк, О. М. (2013). Самопрезентація особистості і культура спілкування. *Шкільна бібліотека*. 3. 86 – 87.
- Іванчук, В. (2000). Формування громадянської культури учнівської та студентської молоді в процесі навчання. *Шлях освіти*. 2. 28–31.
- Віаніс-Трофименко, К. Б., Лісовенко, Г. В. (2007). Підвищення професійної компетентності педагога. Х. : Основа. 176.

- Педагогика : [учеб. пособие для студ. пед. вузов и пед. колледжей] (2009). Под ред. П. И. Пидкасистого. М. : Педагогическое общество России. 640.
- Пометун О. І., Пироженко Л. В. (2006). Сучасний урок : Інтерактивні технології навчання : науково-методичний посібник. За заг. ред. О. І. Пометун. К. : А.С.К.. 192.
- Радченко, А. (2006). Професійна компетентність учителя. Х. : Основа. 128 с.
- Артикуца, Н. (2006). Проблеми і перспективи вивчення юридичної термінології. *Право України*. 4. 56 – 67.
- Цимбалюк, І. М. (2007). Психологія спілкування : [навч. посібн.]. К. : ВД «Професіонал». 197.
- Сергеев, И. С. (2013). Как реализовать компетентностный подход в обучении. *Преподавание истории и обществознания в школе*. 8. 29-39.
- Стратегия модернизации содержания общего образования. (2011). М. : ООО «Мир книги». 218.

References (translated and transliterated)

- Korniiaka, O. M. (2013). Self-presentation of personality and culture of communication. *Shkilna biblioteka*. 3. 86-87. (in Ukrainian)
- Ivanchuk, V. (2000). Formation of civic culture of students and students in the learning process. *Shliakh osvity*. 2. 28-31. (in Ukrainian)
- Vianis-Trofymenko, K. B., Lisovenko, H. V. (2007). Increasing the professional competence of the teacher. Kh. : Osнова, 176. (in Ukrainian)
- Pedagogy: textbook. student allowance. ped. high schools and ped. colleges. Pod red. P. Y. Pydkasystoho. M. : Pedahohycheskoe obshchestvo Rossyy, 640. (in Russian)
- Pometun, O. I., Pyrozhenko, L. V. (2006). Modern Lesson: Interactive Learning Technologies. Za zah. red. O. I. Pometun. K. : A.S.K.. 192 s. (in Ukrainian)
- Radchenko, A. (2006). Professional competence of the teacher. Kh. : Osнова. 128. (in Ukrainian)
- Artykutsa N. (2006). Problems and prospects of studying legal terminology. *Pravo Ukrainy*. 4. 56 – 67. (in Ukrainian)
- Tsymbaliuk, I. M. (2007). Psychology of communication. navch. posibn. K. : VD «Profesional». 197. (in Ukrainian)
- Serheev, Y. S. (2013). How to implement the competence approach in training. 8. 29-39. (in Russian)
- A strategy for modernizing the content of general education. M. : ООО «Myr knyhy» 218. (in Russian)